

Дәріс № 4. Мортон Каплан және халықаралық жүйе.

Дәріс жоспары:

1. Халықаралық саясаттағы жүйе мен процесс.

2. М. Капланның жұмысында сипатталған халықаралық жүйелердегі модельдер.

Дәріс мақсаты: дәріс барысында М.Каплан жұмысының ғылыми үлесі жайлы студенттерге түсіндіру. Дәріс Мортон Капланның халықаралық саяси теорияның дамуына айтарлықтай әсер еткен "Халықаралық саясаттағы жүйе және процесс" кітабымен байланысты. М. Каплан ұсынған халықаралық жүйелердің типологиясы екі негізгі критерийге негізделген, акторлар саны мен күш конфигурациясы және халықаралық қатынастар саласындағы мемлекеттердің саяси мінез-құлық формалары.

Оқытудың техникалық құралдары: слайдтар, презентациялар, электрондық оқулық.

Дәрістің оқыту әдістері мен түрлері: проблемалық оқыту технологиясы, дамыта оқыту технологиясы.

Дәріс мазмұны: 1.Бұл күндері мемлекетаралық қатынастарды, әлемдік процестерді және тіпті белгілі бір аймақтағы немесе елдегі нақты оқиғаларды талдауды, жаһандық саясатты зерттеу мен болжау әрекеттерін айтпағанда, Мортон Капланның жарты ғасырдан астам уақыт бойы жарық көрген "Халықаралық саясаттағы жүйе мен процесс" жұмысында қалыптасқан жүйелік тәсілдің негіздеріне жүгінбестен елестету қиын. Бүгінгі таңда бұл зерттеу онша танымал емес (мысалы, Моргентау, К. Уолтц, Сент-Хоффман немесе Дж. Розенау), алайда оның пайда болуы халықаралық саяси теорияның кейінгі дамуына айтарлықтай із қалдырды деп айту артық айтқандық емес. 1960 жылдары М. Капланның кітабы арнайы әдебиеттердің үлкен ағынын тудырғаны кездейсоқ емес бұл авторды өз ұстанымдары мен тәсілдерін түсіндіруге және нақтылауға мәжбүр етті, бұл бүгінгі күнге дейін өзектілігін сақтайды.

Мортон Каплан-Чикагодағы саяси ғылымдар мектебінің өкілдерінің бірі, ол эмпирикалық зерттеулерді дамытуға және мінез-құлық бағытын қалыптастыруға қосқан үлесімен танымал. Ч.Мерриам және оның екі әріптесі Г.Госнелл мен Г.Лассуэлл бастаған бұл мектептің бірінші буыны (1920-1930 жж.) экологиялық мектеп ретінде танымал болды, социологиялық көзқарас қатты әсер етті. Оның өкілдері дәстүрлі тарихи және институционалдық бағыттарға күмәнмен қарап, эмпирикалық дәлелдермен саяси пайымдауларды жүйелі және объективті тексеруге негізделген жаңа зерттеу әдістерін енгізу қажеттілігін талап етті. 1940 жылдардың аяғы мен 1950 жылдардың басында тарихи-институционалдық — құқықтық (Л.Уайт және Г. Притчетт) және мінез-құлық (А. Солберг, Д. Гринстоун және Д. МакРой) көзқарастарының жақтаушылары арасындағы қайшылықтар қайтадан күшейе түсті. Г. Бадам: "бұл Еуропа континентінде демократия құлдырап, зерттеу және ғылыми іздеу еркіндігі дамып келе

жатқан оқиғаларға байланысты аз ғана болашаққа ие болған уақыт болды. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін ғана ядролық физика мен молекулалық биологиядағы ұлы ғылыми революция, спутникті ұшырған КСРО-мен бәсекелестік жағдайында бихевиоризм ұлттық және жалпы әлемдік пропорцияларға жетті. Соғыстан кейінгі алғашқы он жылдықтарда бихевиористік революция үшін көптеген қажетті және жеткілікті себептер болды.

Бұл жағдайда Д.Истон, М. Каплан және Л. Биндер бастаған жас ғалымдар тобы саяси ғылымдағы эмпирикалық компонентті күшейтуді жақтады. Кең таралған пікірталас екі бағыттағы жақтаушылардың философиялық негіздері мен жалпы теориялық алғышарттарын нақтылауды талап етті. Бихевиористік қозғалыстың бұл екінші толқыны өз жақтастарын ұлттық ауқымда тапты, бұл инновациялық жұмыстармен, атап айтқанда Х.Илоу, о. Ранней, В. Милле және Г. Бадам (Бірінші толқын өкілі) сияқты авторлармен жеңілдетілді. Г. Бадам, Г. Пауэлл, С. Вербә және Г. Икштейн эмпирикалық компаративті зерттеулердің ізашары болды, ал М. Каплан мен Ф. Шуман халықаралық қатынастарды зерттеуге алғашқылардың бірі болып осы тәсілді қолданды. Бихевиористер саяси мінез-құлықтағы біркелкілік пен қайталанушылықты кванттауға және нақты сандық өлшемдерге сәйкес келетін эмпирикалық деректерді жүйелі түрде іріктеу және тіркеу арқылы анықтауға тырысты. Мұндай операциялардың нәтижелері теориялық жалпылаудың дұрыстығын тексеру үшін пайдаланылуы керек еді. Бұл ретте құндылық пайымдаулары, философиялық сипаттағы мәселелер, этикалық бағалаулар процестен аналитикалық жағынан өзгеше деп есептелуге тиіс еді. Жүйелік тәсіл осы рационалистік дәстүрге толығымен сәйкес келді. Ол "модернизмнің" әдіснамалық императивіне — сандық зерттеу процедураларын қолдануға және ғылыми ізденісті ресімдеуге, сондай-ақ жалпы теорияны құруға ұмтылуға жауап берді.

1950 жылдардың аяғында саяси ғылымдағы позитивистік тенденцияның шығындары сәтті жеңілген сияқты. 1959 жылы С.Хоффман айтқандай, "барлық қазіргі саяси ғылымдар теориялық бағытқа ие, бұл бұрынғы "гиперфактуализмге", сондай-ақ физика ғылымдарының, әлеуметтанудың, коммуникация ғылымдарының әсеріне қарсы реакция". Алайда, халықаралық қатынастар ғылымында пікірталас жалғасып, 1966 жылдан кейін оның теориялық бағытына әсер еткен "екінші үлкен дау" атауын алды. Жаңа буын халықаралық көзқарастарын сипаттай отырып, Х. Булл былай деп жазды: "олар халықаралық қатынастар теориясына ұмтылады, оның ережелері логикалық немесе математикалық дәлелдерге немесе нақты эмпирикалық тексеру процедураларына негізделген. Олардың кейбіреулері халықаралық қатынастардың классикалық теорияларының құндылығы жоқ деп санайды және өздерін мүлдем жаңа ғылымның негізін қалаушылар ретінде елестетеді. Басқалары классикалық

тәсілдің нәтижелері белгілі бір құндылыққа ие болды деп санайды, тіпті оларға белгілі бір жанашырлықпен қарауы мүмкін, мысалы, автомобильдің ең жаңа маркасының иесі ескі модель туралы ойлайтын сияқты. Алайда, екі жағдайда да олар өздерінің теория типі классикалық типін толығымен ығыстырады деп үміттенеді және сенеді".

Халықаралық қатынастарды зерттеудің классикалық тәсілін қорғау үшін жеті дәлел келтіре отырып, Х. Булл М. Капланның халықаралық жүйелер теориясын сынға ерекше назар аударды, ол тұжырымдаған халықаралық жүйелер модельдері мен олардың әрқайсысының мінез-құлқына тән негізгі ережелер іс жүзінде күнделікті өмірден алынған "ортақ орыннан" артық емес деп тұжырымдады халықаралық қатынастар және әлем болуы мүмкін жалпы саяси құрылым туралы пікірталастар.

Сынға жауап бере отырып, М. Каплан "Халықаралық саясаттағы жүйе мен процесс" жұмысының негізгі тұжырымдамасы өте қарапайым екенін атап өтті. Егер мемлекеттердің саны, түрі мен мінез-құлқы уақыт өте келе өзгеріп отырса және олардың әскери қабілеттері, экономикалық ресурстары мен ақпараттары да өзгеріп отырса, онда бұл элементтер арасында белгілі бір байланыс болуы мүмкін, соның арқасында тарихтың әртүрлі кезеңдеріне тән әртүрлі құрылымдар мен мінез-құлықтары бар жүйелер ажыратылуы мүмкін. Бұл тұжырымдама, автордың пікірінше, дұрыс болмауы мүмкін, бірақ Халықаралық жүйенің белгілі бір түрінің мемлекеттердің сыртқы саясатына әсері туралы мәселені зерттеу үшін мағынасы жоқ болып көрінбейді. Мұндай зерттеуді жүргізу үшін айнымалылар арасындағы байланыстардың сипатына қатысты жүйелік гипотезалар қажет және осы гипотезалар жасалғаннан кейін ғана оларды растау немесе жоққа шығару үшін тарихты зерттеуге болады. Онсыз зерттеушіде оның қолындағы шексіз фактілердің ішінен таңдай алатын ешқандай критерий жоқ. Бұл бастапқы гипотезалар зерттеудің осы түрі үшін ең маңызды болып табылатын нақты деректер салаларын көрсетеді. Егер гипотезалар қате болса, оларды қолдануға тырысқанда айқын болады деп ойлауға негіз бар. "Бұл жұмыстың негізгі идеясы, — деп жазады М. Каплан, - саясат туралы білімді дамыту ол туралы деректерді әрекет жүйелері тұрғысынан қарастырған кезде ғана мүмкін болады. Әрекет жүйесі-бұл жүйенің жалпы параметрлерінен ерекшеленетін және олардың мінез-құлқының сипатталған заңдылықтары бір-бірімен шамалардың ішкі қатынастарын, сондай-ақ осы шамалар тобының қарастырылып отырған жүйеден тыс тұрған шамалар тобымен байланысын көрсететін айнымалы шамалар жиынтығы". Біз екі негізгі критерийге негізделген халықаралық жүйелердің типологиясы туралы айтып отырмыз: акторлар саны және қуат конфигурациясы (power configuration). М. Капланның нәтижелері оған осындай типологияны құруға және осы критерийлерді ескере отырып, халықаралық жүйелердің алты түрін немесе "дәлірек айтқанда, бір өте тұрақты халықаралық жүйенің алты тепе-теңдік күйін" анықтауға

мүмкіндік берді. Сонымен қатар, халықаралық саясаттың нақты тарихы тек екі түрге сәйкес келеді: "күштердің тепе-теңдік жүйесі" (balance of power system), онда тек негізгі акторлар, яғни мемлекеттер (дәлірек айтсақ, ұлы державалар) маңызды әскери және экономикалық әлеуетке ие және "жұмсақ (икемді) биполярлық жүйе" (loose bipolar system), оның ішінде ұлттық акторлардан (мемлекеттерден) басқа халықаралық үкіметаралық ұйымдар, яғни халықаралық саясаттың ұлттықтан жоғары акторлары бар. Халықаралық жүйенің бұл түрі жаһандық, әмбебап акторлардан да, екі блоктың біріне жататын акторлардан да тұрады.

2.М. Капланның жұмысында сипатталған халықаралық жүйелердің тағы төрт түрі іс жүзінде ешқашан болмаған идеалды модельдер болып табылады. Сонымен, "қатты биполярлық жүйе" (tight bipolar system) екі блоктың ешқайсысына жатпайтын әрбір актор кез келген елеулі әсерді жоғалтады немесе жоғалады деп болжайды. "Әмбебап жүйе" (universal system) немесе "әмбебап интеграцияланған жүйе" онда маңызды билік саяси функциялары белгілі бір елдердің мәртебесін анықтауға, оларға ресурстар бөлуге және халықаралық мінез-құлықтың келісілген ережелерінің сақталуын бақылауға құқығы бар әмбебап (жаһандық) ұйым мемлекеттерінен берілгендігімен сипатталады. "Иерархиялық жүйе" (hierarchical system) белгілі бір елдердің рөлі азайтылған әлемдік мемлекет формасын қабылдай отырып, әмбебап жүйеден туындайды. Ақырында, "бірлік veto жүйесі" (unit veto system) әрбір актор (мемлекет немесе мемлекеттер одағы) жиынтық халықаралық саясатқа тиімді әсер ете алады деп болжайды, өйткені ол (мысалы, ядролық қаруға ие болумен байланысты) өзін кез келген басқа мемлекеттен немесе мемлекеттер коалициясынан қорғауға мүмкіндігі бар. Бұл типология өзгермейді. Болашақта автор "икемді биполярлық жүйенің" "өте икемді биполярлық жүйе", "разряд жүйесі" және "тұрақсыз блок жүйесі" сияқты нұсқаларын атап өтті. "Бірлік veto жүйесінің" нұсқасы ретінде ол "жартылай ядролық тарату жүйесінің" моделін де қарастырды. М. Каплан әзірлеген халықаралық саяси жүйелердің типологиясы негіздердің біріне айналды, оған сүйене отырып, ол халықаралық қатынастар саласындағы мемлекеттердің саяси мінез-құлқының әртүрлі түрлерін шығарды.

Осы мақсатта осы мінез-құлықтың бес түрін (модельдерін) бөліп көрсете отырып (шешім қабылдау процесін ұйымдастыру критерийлерімен, өзара әрекеттесуден пайданы бөлумен, коалиция құрудағы артықшылықтармен, саяси белсенділіктің мазмұны мен бағытымен, сондай-ақ шешім қабылдау қажет жағдайларға бейімделу қабілетімен байланысты), автор олардың әрқайсысын тікелей қарастыруға көшті белгілі бір актордың мінез-құлқы оның түріне және халықаралық жүйенің түріне байланысты қалай өзгертетінін көрсетіңіз.

Осылайша, өз заманының көптеген зерттеушілерінен айырмашылығы, М. Каплан тарихи деректерді теориялық жалпылау үшін тым кедей деп санап, тарихқа сілтеме жасаудан алыс. Жалпы жүйелер теориясы мен жүйелік талдауға сүйене отырып, ол халықаралық шындықты жақсы түсінуге ықпал ететін дерексіз теориялық модельдер жасайды. Мүмкін болатын халықаралық жүйелерді талдау олардың әрқайсысы болуы немесе басқа жүйеге айналуы мүмкін жағдайлар мен жағдайларды зерттеуді көздейді деген сенімге сүйене отырып, ол осы немесе басқа жүйенің неге дамып жатқандығы, оның қалай жұмыс істейтіні, қандай себептермен құлдырауы туралы сұрақтар қояды. Осыған байланысты М.Каплан әр жүйеге тән бес айнымалыны атайды: жүйенің негізгі ережелері, жүйені өзгерту ережелері, акторларды жіктеу ережелері, олардың қабілеттері мен ақпараттары. Олардың негізгілері, зерттеушінің пікірінше, алғашқы үш айнымалы болып табылады. М. Каплан көпполярлы күштер тепе-теңдігі жүйесінің полюстерінің оңтайлы саны туралы мәселені көтерді. Көптеген адамдар мұндай жүйенің тұрақтылығы үшін бес ұлы держава қажет деп санайды. М. Капланның пікірінше, бұл ең төменгі шек және полюстер саны әлі анықталмаған белгілі бір жоғарғы шекарадан асқанда қауіпсіздік деңгейі артады. Әрине, бұл сұрақ өзінің теориялық шешімін таппады (мысалы, би - және көпполярлы жүйелердің салыстырмалы қауіпсіздік мәселесі) және жүйелік модельдеу жолында табу екіталай. Алайда, М.Капланның бастамасымен оның тұжырымы мен талқылауы халықаралық қатынастар теориясының дамуына ықпал етеді, өйткені олар бір жағынан көптеген басқа теориялық мәселелерді анықтайды, ал екінші жағынан біржақты тұжырымдар мен оларға негізделген шешімдерден сақтандырады.

М. Капланның еңбегінің қатарына халықаралық қатынастарды зерттеудегі әлеуметтанулық көзқарасқа жүгіну жатады. Қызығушылық топтары, рөлдік функциялар, мәдени факторлар тұрғысынан талдау оған біржақты шеңберден шығуға мүмкіндік берді. Алайда, М. Капланның басты еңбегі - "халықаралық саясаттағы жүйе және процесс" атты еңбегінің арқасында ол осы зерттеу саласында жүйелі тәсілдің маңыздылығына, жемістілігіне және қажеттілігіне назар аударған алғашқы ғалымдардың бірі болды. Шынында да, әлеуметтік ғылымдардағы бұл тәсілдің маңыздылығын түсіну ежелгі дәуірден басталғанына қарамастан, ол жақында ғана оларда кеңінен таралды, ал халықаралық қатынастар теориясында оны М.Каплан алғаш рет сынап көрген мемлекеттердің саяси өзара әрекеттесуін зерттеу мен болжауға негіз ету әрекеті арқасында өзектілікке ие болды. Ол халықаралық шындықты оқшауланған түрде зерттеуге болатын өзара әрекеттесетін элементтердің жиынтығы ретінде емес, әрдайым анық және өзгермейтін заңдар бойынша жұмыс істейтін белгілі бір тұтастық ретінде қарастыруға айтарлықтай үлес қосты. Сонымен қатар, М. Каплан тұжырымдамасының негізгі идеяларының бірі

оның құрылымы халықаралық жүйенің заңдылықтары мен детерминанттарын білуде ойнайтын негізгі рөлді тұжырымдау болып табылады.

Деңгейлік тапсырмалар:

1–деңгейлік сұрақ. М. Капланның басты еңбегін атаңыз.

1 –деңгейлік сұрақ. М. Каплан "Халықаралық саясаттағы жүйе мен процесс" жұмысының негізгі тұжырымдамасын атаңыз.

2–деңгейлік сұрақ. "Қатты биполярлық жүйе" дегеніміз не?

2–деңгейлік сұрақ. "Әмбебап жүйе " дегеніміз не?

3–деңгейлік сұрақ. "Иерархиялық жүйеге" тоқталыңыз.

ОБӨЖ тапсырмалары: Халықаралық саясаттағы жүйе мен процесс.

БӨЖ тапсырмалары: М. Капланның жұмысында сипатталған халықаралық жүйелердегі модельдер.

Негізгі әдебиеттер:

1. Л.М.Иватова, Ә.С.Қайдарова, Ә.Т.Мухитденова. Халықаралық қатынастар теориясы, оқу құралы, 2019
2. Л. К.Торбьорн, Қазақ тіліне ауд.Н.Сайбекова, Ж.Бурибаева. Халықаралық қатынастар теориясының тарихы. Монография. Алматы: Дәуір, 2017.
3. Д.М.Мажиденова, К. Г.Шерьязданова. Теория международных отношений. Оқу құралы, 2019.
4. И.А.Черных. Теория международных отношений. Учебное пособие. Алматы, 2019.
5. А.Г.Дугин. Геополитика и Международные Отношения. Т. 1, Монография, М.: Евразийское Движение, 2012.
6. M.Criffiths. Uluslararası ilişkilerde temel düşünceler ve teoriler. Ankara, 2011.
7. T.İskit. Diplomasi: Tarih, teorisi, kurumları ve uygulaması. Ankara, 2012.

Қосымша әдебиеттер:

1. Антюхина-Московченко В.И., Злобин А.А., Хрусталеv М.А. Основы теории международных отношений.-М.,2014
2. Введение в теорию международных отношений./Под ред. А.С.Манькина.-М.,2014
3. Загорский А.В., Лебедева М.М. Теория и методология анализа международных переговоров.-М.,2014

4. Назарчук А.В. Этика глобализирующегося мира. - М., 2014.
5. Цыганков П.А. Международные отношения. М., 2014.
6. Rosenau J. Turbulence in the World Politics. L., 2014.